

İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasî ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi

Development of Human Rights Issue and Its Relation with Social and Political Factors

Yrd. Doç. Dr. Etem ÇALIK *

Öz:

İnsan hakları meselesi tarihin eski çağlarından beri farklı seviyelerde düşünülmüş ve düzenlenmiştir. Ama hangi seviyede düşünülmüş ve düzenlenmiş olursa olsun, hep insanlığın gündeminde kalmıştır. Modern Çağa gelinceye kadar, toplumların tarım toplumları olduğu dönemlerde söz konusu olan, "grup hakları" idi. Siyasî rejimlerin belli gruplara, sınıflara (din adamları, aristokratlar vs.) dayandığı bu dönemlerde, siyasî iktidarı en fazla destekleyen grup en fazla hakka da sahip oluyordu. Modern çağın başlamasıyla birlikte, "fert hakları" nı dillendiren görüşler yaygınlaşmaya başladı. Sınaileşmenin hızlanıp üretimin artmasıyla beraber de insan hakları meselesi Haklar Bildirilerinde ve anayasalarda yer aldı. İnsan hakları meselesinin vaat safhasından çıkıp hayata geçmesi, esas olarak "refah toplumu" safhasına geçilen 20. yüzyılın ikinci yarısında mümkün olabilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hak, İnsan Hakları, Tarım Toplumları, Modern Toplumlar, Haklar Bildirileri

* İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, etem.calik@inonu.edu.tr

Abstract:

Human Rights issue has been thought and regulated on various levels since ancient times. Yet no matter which levels it was thought and regulated, it is always a subject remaining on human being's agenda. Until the modern times, 'group rights' were the point in question in the time when societies were in the form of agricultural society. A group who supported political authority, had the most rights in the time when political regimes were rooted in particular groups and classes (such as religious functionaries, aristocracy). Thoughts on 'individual rights' have been noised around, when modern age started. Human rights issue has taken a part in Rights Declarations and in constitutions together with fast industrialization and increasing manufacture. Human rights issue has been put into practice - after turning it from a commitment phase - in "welfare society" period in the second part of twenty century.

Keywords: Right, Human Rights, Individual Rights, Group Rights, Agricultural Societies, Modern Societies, Rights Declaration

Giriş:

Hak, insanlık tarihiyle yaşıt bir kavramdır. Fert planında kazanmanın, paylaşmanın, mevki ve makam sahibi olmanın temelindeki unsur olduğu gibi, menfi manâda gaspların, cinayetlerin, kan davalarının ve savaşların meşrulaştırılmasının da temelinde konulan unsur olmuştur.

İnsanlık tarihinde fert ve toplum planında oynadığı ehemmiyetli rol itibariyle de, hak dinlerin, felsefenin, siyasetin, hukukun ve ahlâkın ortak meselesi olmuştur. Ancak, hepsinin ortak meselesi olmasına rağmen; hakkın kazanılma anı, sınırı, konusu ve öznesi gibi hususlardaki tavırları farklı olmuştur.

Hakların karşısında borçlar, mükellefiyetler vardır. Birisine tanınan bir hak, onun dışındakilere de bu hakkın konusu olan şeye dokunmama borcunu doğurur. Bu mükellefiyet, borç sadece hak sahibi dışındakilere değil, hak sahibinin bizatihi kendisine de yüklenir. Meselâ Anayasa ile tanınan çalışma hakkını kullanan kişi, işini düzgün yapmak, geliş gidiş saatlerine uymak ve işyerini temiz tutmakla mükelleftir. Ancak hakkın karşılığı olan borç, daha ziyade hak sahibi dışındaki kişilere yöneliktir. Bu kişiler onun hakkına saygı göstermek ve onu ihlâl etmemekle mükelleftirler. Zaten bu mükellefiyet veya borç olmazsa, yani bu sağlanmazsa, hakkın var olmasının da pratik bir değeri olmayacaktır. Çünkü hakka işlerlik kazandıran, onun karşısındaki mükellefiyetlerin eksiksiz yerine getirilmesidir. Aksi takdirde, hak sadece bir iddia olarak kalacaktır.

1-) Hak Nedir?

Hakkın hukukî bir tarifini verecek olursak, ‘hak, hukuken korunan ve sahibine bu korumadan yararlanma yetkisi tanınan menfaattir’ (Oğuzman, 1985; 92) diyebiliriz. Bu tarifte hakkın varlığı hukuken korunma şartına bağlanmakta ve bu korumadan yararlanma yetkisinin doğduğu belirtilmektedir. Bu yetki, hakkın konusuna yapılabilecek her türlü ihlâlâ karşı hak sahipliğini ileri sürebilmeyi ihtiva eder. Ancak, bu tarif, hakkın mahiyetini anlama açısından yetersizdir. Bu, tarihin hukukî olmasının tabii neticesidir. Çünkü ahlâkî söylemde söz konusu olan ‘hakk’ın dayanağı ahlâkî nedenler veya gerekçeler iken, hukukî haklara geçerlilik veren –bunların ahlâkî nedenlerinin bulunduğu durumlarda bile- esas olarak hukukî düzenlemelerdir (Erdoğan, 2011; 9).

Hukukî açıdan hak kavramının kapsamı, diğer açılardan (felsefî, ahlâkî, dinî) ele alınan hak kavramındakinden daha dardır. Meselâ hukukî hakkın kapsamına ‘komşu hakkı’, ‘yetim hakkı’ vs. girmez. Çünkü hukuken hak sahibi sayılabilmek, dolayısıyla hukuken korunan bir hakka sahip olabilmek için, hakkın hukukî bir sebebe dayanması lâzımdır. Bu sebep var olduktan sonra da, artık hak var olmuştur ve hukuken korunmaya lâyıktır. Meselâ bir baba, oğlundan aldığı bir miktar parayı, babalık hakkına dayanarak ödemezlik edemez. Oğulun, verdiği parayı belli bir müddet sonra kendisine ödenmesini talep hakkı vardır.

‘Ahlâkî hak’ kavramının kapsamı, gündelik dilde çok daha geniştir. Meselâ bir insanın, kendisine haksızlık yaptığını düşündüğü bir kişiye hakaret etmesi ‘haklı’ bulunabileceği gibi, bir kimsenin, babasının veya kardeşinin katilini öldürmesi de ‘haklı’ bulunabilir. Burada haklı bulunan davranış, hukuken suç sayılan ve ağır cezayı gerektiren bir davranıştır. Dolayısıyla, ahlâkî hak kavramı çoğu zaman hukukî hak kavramıyla çelişir ve ona aykırı olur. Tabii ki buradaki aykırılık, pozitif hukuk açısındandır. Sosyolojik hukuk açısından ele alındığında, hakkı elde etme davranışı toplumca onaylanan bir davranış ise, adil ve haklı görülebilir ve ‘sosyolojik açıdan hukuk’a dahildir. Çünkü Hırş’ın de belirttiği gibi, hukuk sosyolojisi, hukukî kural ve normlar üzerinde etkili olup da, bunların doğumunu, yaşama ve ölümünü sonuçlandıran toplumsal etkenlerle (yani toplumsal hayatta gerçeklik ifade eden enerji ve müesseselerle) uğraşmaktadırlar (Hırş, 2001; 256).

Sosyolojik açıdan ‘hak’, ‘hukukî ilişkinin, bireyle sosyal organizasyon arasında kurulan bağlantısı’ (Işıқтаç, 2008; 223) olarak tarif edilebilir. Burada hakkın kaynağı olarak sosyal organizasyon, daha genel olarak toplum gösterilmektedir. Yani hak, fertle toplum arasındaki bir ilişkiden doğmakta, hak sahibinin hukuk düzeni tarafından korunması gereken bir menfaattinden bahsedilmektedir.

2-) Hak Anlayışındaki Gelişimin Tarihi

Hak anlayışındaki gelişimin tarihi incelenirken önce şu belirtilmelidir: İnsanın sırf insan olduğu için doğuştan bütün haklara sahip bulunduğu anlayışı oldukça yenidir. Tabii buradaki yenilik hukukî bakımdandır. Yani bu hakların anayasalara girmesi modern çağda olmuştur, yoksa felsefi bakımdan insanlar arasındaki hak eşitsizliğine karşı çıkan, bazı insanlara imtiyaz tanınmasını reddeden düşüncelere İlkçağ'dan beri rastlanmaktadır.

İnsanın, insan olmaktan ileri gelen ve doğuştan sahip olduğu haklarının bulunduğu yolundaki düşünceler, M.Ö.5. yüzyıla kadar geri gider. Bu yüzyılda sofistler, tabii kanunlarla insanlar tarafından konulan kanunlar arasındaki zıtlığa dikkat çekerek, ikincilere karşı çıkarlar. Bunlardan Antiphon, 'yalnız sanılara (doxa) dayanan 'konulmuş' (pozitif) yasaların güçsüz olduğunu söyler ve buradan insanların doğadan eşit oldukları sonucunu çıkarır. 'Yalnız Yunanlılar kendi aralarında değil, Yunanlılar ile Barbarlar da eşittirler. Onun için, toplum içindeki sınıf ayrılıkları, ayrıcalıklar, soyluluklar vb. hep insanın kendi koymalarıdır (Gökberk, 1980; 46). Yani Sofistler, toplumda sun'î olan ne varsa zararlı bularak karşı çıkmışlar, kaldırılmasını istemişlerdir, ki kölelik de böyle sun'î bir müesseseydi.

Ne var ki, Sofistler'in bu insanî düşüncelerinin toplumda karşılığı yoktu. Bu sebeple de fazla yankı bulmadı. Çünkü devir tarım toplumları devriydi, üretim el emeğine ve organik enerjiye dayanıyordu ve verim düşüktü. Bu da toplumları büyük ölçüde köle istihdamına zorluyordu. Antik Yunanistan'da da böyle idi. Kölelerin sayısı büyük miktarlara varıyordu. Nitekim Freeman'ın belirttiğine göre birçok kentte köleler nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu meydana getiriyordu (Freeman, 2005; 204). Bu sebeple mevcut sosyal ve hukukî düzeni tasdik eden ve meşruştıran düşünceler çok daha fazla seslendiriliyor ve tabii ki karşılık da buluyordu.

Bu düşünceleri seslendiren filozoflardan birisi de Platon'du. Platon, toplumu 1) Filozoflar, 2) Askerler, 3) Tüccarlar, zanaatkarlar, çiftçiler ve köleler olmak üzere üç sınıfa ayırdıktan ve üçüncüsünün hizmet eden sınıf olduğunu ve insan vücudunun aşağı kısımlarına atılan şehvetli ruha karşılık geldiğini belirttikten sonra, bu sınıf mensuplarına, kendisi için düşünen ve harbeden yüksek iki sınıfa itaatin yaraştığını ifade eder (Weber, 1998; 64).

Platon, hak sahibi olmayı sadece üçüncü sınıf mensupları açısından kısıtlamaz. İnsanın en tabii haklarından olan mülk ve çocuk sahibi olma hakları açısından da yöneticiler ve savaşçılara kısıtlama getirir. Bu iki yukarı zümrenin büyük bir aile gibi olduğunu, kendi aileleri, özel mülkleri olamayacağını; kadın, çocuk ve malda ortak olacaklarını ifade eder (Gökberk, 1980; 69). Platon'un kişi haklarını kısıtlayıcı müdahalesi bunlarla kalmamaktadır, kişilerin eş seçme ve çocuk sahibi olma haklarına da müdahale edilmesi taraftarıdır. O'na göre 'çiftleşmeleri ve herhangi kadın-erkek beraberliğini olurlarına bırakmak öyle bir şeydir ki, buna mutlu bir toplulukta ne din izin verir ne de devlet (Eflatun, 1980; 147). Platon evlenmelerin sayısının da devlet adamları tarafından belirlenmesi gerektiğini ifade eder ve 'bu

sayı savaşlara, hastalıklara ve daha başka olaylara göre azalıp çoğalacak. Öyle ki, devlet toplumun azalmasını da önleyecek, çoğalmasını da (Eflatun, 1980; 148) der.

Platon bununla da kalmamakta ve kadın ve erkeklerin hangi yaşta çocuk sahibi olacaklarına da müdahale edilmesini istemektedir. Kadınların yirmisinden kırkına kadar, erkeklerin elli beşine kadar çocuk yapmalarına izin verilmesi gerektiğini belirttikten sonra, 'eğer bir kimse bu yaşların altında ve üstünde çocuk yapacak olursa, onu dine ve devlete karşı bir suç işlemiş sayacağız' (Eflatun, 1980; 149) demektedir.

Platon'un talebesi Aristo da, 'hak sahibi' olmaya herkesi lâyık görmemekte, köleleri bundan mahrum etmektedir. O, 'doğadan köle' olanların akıl yürütme melekesine sahip olmadıklarını iddia ederek 'kölelerin kullanılması da, evcil hayvanlarından hiç ayrılmaz; biz her ikisinden de bedensel gereksinmelerimizin giderilmesinde yararlanırız' (Aristoteles, 1975; 14) demektedir. Burada görüldüğü gibi köleler hak sahibi olmak bakımından hayvanlarla aynı seviyede görülmektedir.

İlkçağ'da Yunanistan'dan sonra Roma dünyasında da insan hakları konusunda sınıflara göre bir ayırım ve sınırlama vardı. Kölelik yaygın bir müesseseye idi ve köle sayısı büyük miktarlara ulaşıyordu. Freeman'ın verdiği bilgiye göre 'tahminen İ.Ö. birinci yüzyılın sonunda İtalya'da, toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturan iki ya da üç milyon köle vardı' (Freeman, 1996; 528).

Kölelerin sayısının böyle büyük ölçülere varması, onların hukukî durumlarını düzenlemeyi de zarurî kılmıştı. Roma'nın tarıma dayanan ekonomisinin ailenin sınırlarını aşmadığı dönemlerde köleler de öteki aile fertlerinin yanında ailenin ekonomik faaliyetlerine katılıyorlardı. Başlangıçta sayıları az olan kölelerin aile içinde yaşamaları da toplumsal durumlarının ailenin diğer fertlerinininkine yakın olmasına yol açıyordu (Çelebican, 2012; 131). Halbuki, Roma'nın güçlenip genişlediği dönemlerde kölelerin sayıları da oldukça artmış, böyle olunca da devlet ve iktidar için tehlikeli sayılmalarına yol açmıştı. Bu da onların sıkı bir baskı ve disiplin altına alınarak her türlü hak ve hürriyetten mahrum bırakılmalarını gerektirmişti.

Kölelerin bu statüsü Roma Hukuku ile resmileştirilmişti. Roma Hukuku "hak sahibi" olmayı, hür olma şartına bağlıyordu. Köleler haklara ve borçlara ehil değildiler, yan, "hak ehliyetleri yoktu, hak sahibi olamazlar ve kendi adlarına borç yüklenemezlerdi. Çünkü onlar hukuken şahıs olarak tanınmıyorlardı (Çelebican, 2012; 130). Dolayısıyla mükellefiyetin, vecibenin, karşılığında hakkı doğurması meselesi köleler için söz konusu değildi. Onların sadece mükellefiyetleri, vecibeleri vardı, herhangi bir hakkın sahibi değillerdi, hakların ancak konusu olabiliyorlardı.

İlk çağlardaki üretim yetersizliği ve verim düşüklüğü ucuz işgücüne ihtiyaç duyurmuş, bu da köle kullanılmasını zaruri kılmıştı. Ancak kölelerin sayısındaki artış hep bir tehlike doğurmuş, bu sebeple de kölelere karşı takınılan tutum ve davranışları belirlemiş olmalıdır. İçlerinden biri efendisini öldürünce ev halkının topyekûn idam edilmesi geleneği korkunun derinliğini ve bu sorunun üstesinden

gelebilmek için teröre başvurmanın ne denli yaygın bir araç olduğunu gösterir (Freeman, 1996; 529).

M.S. 1. Yüzyılda ortaya çıkan Hristiyanlık da köleliği kaldıramadı. Yapabildiği şey, sadece köle ve hür arasında fark gözetmeyip, ikisini de insan olarak eşit görmektir. Hristiyanlık, 'ne Yahudi ne de Yunanlı vardır, ne kul ne de azatlı vardır, ne de erkek ve dişi vardır; çünkü Mesih İsa'da siz hepiniz birsiniz' (Kitab-ı Mukaddes, 1969; 195) ifadesiyle sadece hür-köle değil, Yahudi ve Yunan, erkek ve kadın arasındaki eşitsizliğe de karşı çıkıyordu. Ne var ki, bu sadece bir tavsiye ve temenni mahiyetinde kalmıştı. Kölelere farklı muamele ve zulüm Hristiyanlık'ın Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olarak kabul edildiği I. Theodosius (383-395) döneminden sonra da devam etti.

Ortaçağ'da sadece kölelerin değil, bütün olarak köylülerin durumu hakkında bilgi veren Le Goff, köylülerin çoğunluğu beslenme sınırının, açlığın, salgın hastalıkların kıyısındaki bir kitleyi oluşturur (Le Goff, 1999; 239) dedikten sonra Geoffroi de Troyes'den de şu bilgiyi nakleder: Herkes için çalışan, her an, her mevsim yorulan, efendilerinin küçümsediği işleri yapan köylüler sürekli ezilirler, bu da başkalarının yaşaması, giyinmesi, eğlenmesi içindir... Yangınlarla, vurgunlarla, afarozlarla tedirgin edilirler; hapse atılır, zincirlenirler, sonra da günahlarından arınmaya zorlanır ya da aç bırakılarak acımasızca öldürülürler, her tür işkenceye maruz kalırlar' (Le Goff, 1999; 240).

Kölelik Orta ve Yeniçağ boyunca hatta 19. Yüzyılın sonlarına kadar İslâm dünyasında da devam etti. Müslümanlık, köleler hakkında oldukça insanî hükümler getirmesine rağmen, köleliği müessese olarak kaldıramamıştır.

Kur'an-ı Kerim'deki 'ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, yakın arkadaşına, ellerinizin altında bulunanlara (köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın' (Kur'an-ı Kerim; 83) ayeti, sadece kölelere değil, zayıf durumda ve korunmaya muhtaç olan herkese iyi davranılmasını emretmektedir. Köleler hakkındaki çok sayıda ayette, kölelere iyi davranılması konusunda ikazlar vardır. İslâmiyet'in bu tavrı, sosyal hayatta Hristiyanlık'tan daha fazla karşılık bulmuş ve kölelerin durumu, çağdaş Hristiyan toplumlardakinden daha iyi olmuştur. Ne var ki, kölelik bir müessese olarak İslâm toplumlarında da yakın zamanlara kadar varlığını sürdürmüştür.

Köleliğin İslâm dünyasındaki yaygınlığı konusunda bilgi veren İnalçık, 'Ab-basi halifeleri zamanından beri Ortaçağ İslâmı'nda çok sayıda köle, Müslüman yöneticilerin milis kuvvetlerinde kullanılıyordu. Köleler ayrıca kent el sanatlarında ve devlete ya da büyük toprak sahiplerine ait büyük malikânelerde işgücü olarak kullanılıyordu (İnalçık, 2010; 163). İnalçık'ın verdiği bu bilgi genel olarak İslâm toplumlarında 8. yüzyıldan beri var olan durumu ifade etmektedir. Kölelerin Yeniçağ'da Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaygın bir şekilde istihdam edildiğini gene İnalçık'ın şu ifadesinden anlıyoruz: 'Osmanlı gücünün doruğu, Süleyman'ın saltanatı (1520-1566), Osmanlılar'ın akıncılık ve köleleştirme etkinliklerinin muazzam

bir biçimde yayılmasına da tanıklık etti. Kölelerin yakalanışı ve satışı tek bir akıncı ya da Osmanlı askerine önemlice bir gelir getiriyordu' (İnalçık, 2010; 175).

Batı Ortaçağ'ında ekonomik ve sosyal yapı feodaliteye dayanıyordu. Feodalitede esas olan, ihtiyaçların mümkün olduğunca, doğrudan işletmeden sağlanmasıdır (Duby, 1995; 11). Feodalite de hak sahipliği bakımından sınıf esasını benimsemişti. Yani, hak sahibi olabilmek için belli bir sınıfa mensup olmak gerekiyordu. Dolayısıyla fert hakları ve insan hakları meselesine henüz çok uzak olunan bu devrede hakim olan, 'grup hakları' anlayışı idi.

Feodalite döneminde kölelik mahiyet değiştirmiş ve 'serflik' denen bir statü ortaya çıkmıştı. Bu da sistemin bir zaruretiydi. Mehmet Ali Kılıçbay'ın, Duby'nin kitabına yazdığı önsözde belirttiği gibi, "Feodalite", 'serf' adı verilen ve belli özelliklere sahip bir doğrudan üreticisinin olmaması halinde varlığını ileri sürmenin mümkün olmadığı bir tarzdır. Bu özel üretici tipi ise, ülkemizde genellikle sanıldığı gibi, toprağa değil, kişisel olarak tabi olduğu senyörüne yani kişiye bağlıdır (Duby, 1995; 11). Ortaçağ'daki serfler köylülerdi. Mülkiyet sahibi olan Senyör'dü, dolayısıyla köylüler de Senyöre bağlı idiler.

Avrupa'da feodalite döneminde halkı devlete karşı koruyan ilk yazılı belge, İngiltere'de ortaya çıktı. Kral ile feodal beyler arasındaki çekişmenin yarattığı ortam içinde, daha 1215 yılında ilân edilen "Magna Carta Libertatum" ilk özgürlük fermanı olarak nitelendirilebilir (Mumcu, 1992; 52). Yayınlandığı dönem göz önüne alınırsa, Magna Carta'nın insan hak ve hürriyetlerini garanti etmek için yeterli bir belge olamayacağı muhakkaktır. Onun için de iktidarın keyfi icraatlarını engellemek yolunda atılmış önemli bir adım olmasına rağmen, toplumdaki sosyal eşitsizlik, hele de kölelik hakkında bir hüküm bulundurmaz. Ancak çağına göre ileri bir adım sayılabilir. Papa III. Innocent, Kral John ve baronları arasında, kralın yetkilerinin neler olduğunu belirlemek ve çerçevesini çizmek amacıyla imzalanmış olan bu belge, Kralın sonsuz olan yetkilerini din adamları ve halk adına sınırlamıştır (Kılıç, 2014; 43). Devrin sosyal ve ekonomik yapısına uygun olarak, kölelik de tabii bir müessese olarak kabul edilmişti. Meselâ 20.maddedeki "özgür bir adam, suçun derecesine göre küçük bir suç için yalnızca para cezasına çarptırılabilir" ve 39.maddedeki "yasalara uygun olarak verilen bir karar olmadıkça, hiçbir özgür kişi tutuklanamaz, hapse atılamaz, mal ve mülkü elinden alınamaz, sürgüne yollanamaz ya da herhangi bir biçimde kötü muameleye maruz bırakılamaz" (Kılıç, 2014; 44) şeklindeki hükümler göz önüne alınırsa, kölelerin verilen hakların dışında tutulduğu, adeta sahiplerinin insafına terk edildiği görülmektedir.

Burada Antik Yunanlar'dan gelip, yüzlerce yıl da Romalılar'da devam eden bir "insan hakları", dolayısıyla "insan" anlayışının yansımaları görmek mümkündür. Öyle ki, Rönesans Hareketi'nin başlamasından çok sonra, 16. Yüzyılda bile Avrupa'nın "insan"a bakış açısının pek de değişmediği, o günlerden kalan metinlerden anlaşılmaktadır. 1502 yılında İspanyol sömürgesi olan Batı Hint Adalarına, sömürge yönetimine danışmanlık yapmak üzere gönderilen Bartoleme Le Cas verdiği raporda yapılan zulmü ifade ederken, "İspanyol Adası'ndaki bir milyon yerliden

geriye kalan sadece iki yüz kişi” dedikten sonra, biraz aşağıda da yerlilerin masureyetini, “herkes, hatta bu zorbalara, bu katiller de biliyor, itiraf ve kabul ediyor ki, Hint Adaları’nın yerli halkı, Kızılderililer, Hristiyanlara hiçbir kötülük etmedi. Tersine, yakınlarının ne denli zulüm gördüğünü öğreninceye kadar, onlara gökten inmişlercesine saygılı davrandı” (Alatlı, 2010; 513) sözleriyle belirtiliyor.

3-) İnsan Hakları Doktrin ve Uygulamaları

Doktrin Olarak İnsan Hakları

İnsan hakları meselesi ilkçağlardan beri çeşitli düşünürler tarafından söz konusu edilmiş olmasına rağmen, yukarıda belirttiğimiz gibi, maddi şartları meydana gelmediği için siyasî iktidarlar üzerinde zorlayıcı bir tesiri olmamıştı. Bu çağlarda fert haklarından çok grup hakları konusunda çok nadir olarak seslendirilen görüşler de toplumda karşılık bulmamıştı. Bu meselenin sistemli bir doktrin şeklinde ifade edilebilmesi için 17.yüzyılı beklemek gerekecekti. Bu yüzyılın önemli bir filozofu olan John Locke, doktrinine hareket noktası olarak “tabiat hali”ni alır. O’na göre, bu devrede insanlar birtakım tabii haklara sahiptirler. Bunların en başında hayat ve hürriyet hakları gelir. Ayrıca mülkiyet de temel haklar arasındadır. İnsanlar bu tabii haklarını korumak, bunlara karşı başkaları tarafından yapılacak tecavüzleri defetmek ve tecavüzde bulunan kimseleri cezalandırmak hakkına da sahiptirler (Kapani, 1981; 31). Ancak, Locke’a göre burada bir belirsizlik vardır. İnsanın hak ve hürriyetlerine tecavüz eden kişiye verilecek cezayı kim ve nasıl belirleyecek ve nasıl ve kim tarafından uygulanacaktır? Bu da birtakım karışıklıklara yol açacaktır. İşte bu sebeple, insanlar “Toplum Sözleşmesi” ile, aralarında çıkabilecek olan anlaşmazlıkları çözecek, tabii kanunları düzenli ve etkili bir şekilde uygulayacak üstün bir otorite kurmuşlardır. Bu üstün otoriteyi (yani devleti) kurarken de, ona, tabiat halinde tek tek sahip oldukları cezalandırma hakkını –ve sadece bu hakkı- devretmişlerdir (Kapani, 1981; 32).

Locke, devleti ve devlete tanınan cezalandırma hakkını Toplum Sözleşmesi’ne dayandırırken, devletin, iktidarını sözleşmeye aykırı kullanması durumunda, halkın tabiat halinde iken sahip olduğu bütün hak ve hürriyetleri geri alacağını da belirtir (Kapani, 1981; 32).

Locke’un burada getirmiş olduğu yenilik şudur: Devletin kullandığı otoriteyi yani hakimiyeti halkın rızasına dayandırmakla, halk iradesine üstünlük tanımakta ve siyasî iktidarın meşruluk kaynağının da bu iradede bulunduğunu ifade etmektedir.

18. yüzyıl filozoflarından Jean Jacques Rousseau’da insan hakları meselesi daha sistemli ve ileri bir safhaya taşınır. Bunda, Rousseau’nun yaşadığı dönemin rolünü de belirtmek gerekir. Bu dönem, Locke’un yaşadığı dönemden farklı idi. Locke’un döneminde Avrupa’da ilmi ve teknik sahalarda mühim yenilikler meydana gelmiş; 1656 dolaylarında sarkaçlı saat, 1654 dolaylarında termometre ve 1643 dolaylarında barometre icat edilmişti (McNeill, 1989; 286). Ancak iktisadî hayat halen el emeği-

ne ve organik enerjiye dayanıyordu. Halbuki Rousseau'nun yaşadığı dönem, Sanayi Devrimi'nin başladığı dönemdi. İlk olarak bu dönemde, inorganik enerji üretimde kullanılmış, makinenin üretime sokulmasıyla beraber, verimlilik de oldukça yüksek seviyede artmıştı.

Teknolojide meydana gelen bu gelişmeler, siyasî ve sosyal hayatta da paralel bir gelişmeye yol açıyordu. XVII ve XVIII. yüzyıl devrimleri feodal çağın kapanmakta olduğunu müjdelerken, beraberlerinde bir hak ve özgürlükler demeti de getirdiler. Klasik anlamıyla hak ve özgürlükler, burjuvazinin feodaliteye karşı verdiği mücadeleden doğdu (Kaboğlu, 2013; 33).

Rousseau'nun yetiştirdiği sosyal çevre de, zihin dünyasının şekillenmesinde rol oynamıştı. Doğduğu Cenevre Şehri Bern Cumhuriyeti ve İsviçre'nin birtakım Protestan kantonları ile birleşip Calvinciliği de açıkça benimsedikten sonra olağanüstü bir kalkınma dönemine girdi. İtalya'dan, Fransa'dan gelen birçok protestanı barındırmaya başlamıştı. Bunların çoğunlukla aydın kişiler olması, şehri üstün bir kültür aşamasına yükseltiyordu (Akın, 1990; 156).

Rousseau da toplum görüşünü "tabiat hali" ve "sosyal sözleşme" kavramları üzerine kurar. O'na göre, "teknik ilerleme yüzünden, o mutlu doğal yaşama çağını aşan insan öyle bir kargaşa dönemine düşer ki, kendini nasıl koruyacağını bilemez. Doğadan uzaklaştığı için, doğal güçler karşısında eski dayanıklılığını yitirmiştir (Akın, 1990; 160). İşte tabiat halinin bozulmasıyla meydana gelen bu kargaşa dönemi, Rousseau'nun siyasî iktidar görüşünün dayanağı olur. O'na göre, özgürlüğü korumak için öyle bir toplum kurmalı ki; malımızı, canımızı, koruyan üstün kuvvet, aynı zamanda, toplum dışında tek başımıza yaşadığımız günlerin bağımsızlığını da sağlasın, bize. Birbirini çelen bu iki isteği nasıl bağdaştıracağız? "Bütün haklarımızı topluma aktarmakla" diyor, Rousseau (Akın, 1990; 161).

Rousseau ile beraber, Batı Avrupa'da insan hakları meselesi bir doktrin olarak biçimlenmiş gibidir. Şimdi sıra, bu doktrinin uygulanması için gerekli düzenlemelere gelmiştir.

Uygulama Olarak İnsan Hakları

b.a.) 18 ve 19. Yüzyıllarda

18. yüzyıl sınılaşmesinin başladığı, 19. yüzyıl ise hızlanıp hayatın birçok sahasına yayıldığı bir yüzyıldır. İkisini bir arada değerlendirmemizin sebebi, insan hakları konusundaki uygulamalar bakımından iki yüzyıl arasında pek fark olmamasıdır. 19. yüzyılda sınılaşmenin hızlanmasına ve birçok yeni icadın yapılıp, Batı Avrupa toplum yapılarını 18. Yüzyıla nisbeten çok daha fazla değiştirmesine rağmen, insan hakları konusunda fazla bir ilerleme olmamıştır. Hatta köleleştirme faaliyetleri Avrupa dışındaki toplumlara da yayıldığı için, bir gerilemeden bile bahsedilebilir.

Batı Avrupa toplumlarında, sınıaleşmenin ortaya çıkıp geliştiği 18 ve 19. yüzyıllarda; iktisadî, siyasî, teknik ve kültürel alanlardaki gelişmelere paralel olarak sosyal yapılarda da büyük değişim ve dönüşümler meydana gelmişti. İlk ve Orta çağların itibarlı sınıfları olan aristokrasi ve din adamları sınıfları güç ve itibardan düşmüş, iktisadî hayata yeni bir sınıf olarak burjuvazi girmiş ve bu çağların yükselen sınıfı olmuştu. Modernleşme öncesi çağların ezilen sınıfı olan köle sınıfının aristokrasi karşısındaki rolünü şimdi işçi sınıfı burjuvazi karşısında oynuyordu. Ayrıca kölelik de 19. yüzyılın ortalarına kadar resmen yürürlükteydi. Bu statüye de Asya ve Afrika'dan getirdikleri insanları sokuyorlardı.

Sınıaleşme neticesinde meydana gelen zenginleşme ve şehirleşme, eğitimin de yaygınlaşmasına yol açmış ve eğitim yoluyla sınıf atlama imkân dahiline girmişti.

Sosyal sınıflar ve bunlar arasında alt-üst şeklinde bir tabakalaşma modern toplumlar çağında da var olmuştur. Zaten "sınıf" vakası toplumlardaki gelişme ve farklılaşmanın bir neticesidir. Dolayısıyla modern toplumların da bir gerçeğidir. Modernleşmenin sınıflar bakımından getirdiği yerlilik, bir üst sınıfa geçmek için belli bir soydan gelmenin gerekmemesidir. Fertler eğitim görmek yoluyla ya da sınıaleşme veya ticarî bir faaliyette bulunarak itibarlı bir mevki sahibi olabilirler veya sermaye biriktirip zenginleşerek bir üst sınıfa geçebilirler.

İnsan hakları doktrininin uygulamaya geçişi ile ilgili ilk belgeler İngiltere'de ortaya çıkmıştı. 1628 tarihli Petition of Rights, 1679 tarihli Habeas Corpus Act, 1689 tarihli Bill of Right ve nihayet 1701 tarihli Act of Settlement gibi. Ancak Kapani'ye göre İngiliz hürriyet ferman ve kanunları, Amerikan ve Fransız bildirimleri gibi gerçek anlamda birer haklar bildirisi sayılamazlar. (...) Bu ferman ve kanunlar, İngiliz aristokrasininin ve onun etrafında toplanmış olan burjuvaların, kralın mutlak iktidarını kısmak ve sınırlandırmak yolunda girişmiş oldukları hürriyet mücadelesinin birer aşamasını teşkil ederler (Kapani, 1981; 42). Dolayısıyla de bunlar adeta birer "burjuva hakları" bildirisi olup, kişi hak ve hürriyetleri için teminat ihtiva etmiyorlardı.

İnsan haklarının doktrin safhasından çıkıp uygulamaya geçişi esas olarak Amerikan Haklar Bildirimleri ve Amerikan Anayasası ile olmuş, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile bu geçiş teyit edilmiştir. Amerikan Haklar Bildirileri'nin en önemlisi 12 Haziran 1776 tarihinde ilân edilen Virginia Haklar Bildirisi idi. Bu bildirinin 1.maddesinde "bütün insanlar tabiaten eşit derecede hür ve bağımsız olup, topluluk haline geçtikleri zaman hiçbir sözleşme ile gelecek nesiller adına vazgeçmeyecekleri ve onları yoksun bırakamayacakları, yaradılıştan birtakım haklara sahiptirler; bunlar başlıca hayat ve hürriyetten yararlanma, mülkiyet elde etme ve ona sahip olma, mutluluk ve güvenlik arama ve bunlara erişebilme haklarıdır" (Kapani, 1981; 45). Virginia Haklar Bildirgesi'ndeki ilkeler 4 Temmuz 1776'da Thomas Jefferson (1743-1826)'ın hazırladığı "Bağımsızlık Bildirisi"nde de teyid edildi. Bağımsızlığın kazanıldığı 1787 yılında ilân edilen Anayasa'da da Virginia Bildirisi temel alındı (Mumcu, 1992; 65).

Akın'a göre, Amerikan Haklar Bildirileri'nde Püriten etkiler aranmalıdır. Püritenler, insanların devletçe kabul edilmesi gereken doğuştan birtakım hakları bulunduğunu savunmuşlardı. Özellikle din inancı konusunda bu açıktır ileri sürülüyordu. Ama doğuştan, aktarılamaz haklar konusunda gerçek etki doğal hukuk inancından geliyor (Akın, 1990; 291).

Bu haklar bildirilerinden insan haklarının doğuştanlığı, devredilmezliği, dokunulmazlığı gibi hususların üzerinde durulması tabii ki önemli bir gelişmeydi. Ancak Akın'ın da belirttiği gibi, bu özgürlüklerin devlete karşı garanti edilmesi henüz söz konusu değildir (Akın, 1990; 289). Çünkü devletin bu hakları ihlâl etmesi ihtimali de her zaman vardı. Hakim güçlerin, bu hakların fiilen de gerçekleşmesini isteyip istemediği belli değildi. Bu duruma dikkat çeken Braudel de "ilk biçimlenen Amerika, ekonomik olarak öncelikle tarımsal bir ülkedir; toplumsal olarak toprak sahipleri sınıfının, "Founding Fathers"ın egemenliği altındadır, yani Amerikan demokrasisinin kurucu babalarının sınıfının (Braudel, 1996; 468). Braudel, bu kurucu babaların; Hobbes'un felsefesine ve Calvin'in dinine dayalı bir anayasa yaptıklarını, insanın, onlar için de insanın kurdu olduğunu belirttikten sonra 4 Temmuz 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde hem ayaklanma hakkının hem de bütün insanların yasa önünde eşitliğinin ilân edilmesi konusunda ise, "bu mülk sahiplerini, bu plantasyon sahiplerini, bu spekülâtorleri, bu para babalarını -bu aristokratları- heyecanlandıran büyük fikir, mülkiyeti, serveti, toplumsal ayrıcalığı güvenceye almaktır" (Braudel, 1996; 468) ifadesini kullanır.

Bildirilerde söz konusu edilen haklara rağmen, bu konudaki ayrımcılık 19. Yüzyıl boyunca devam etti. Çünkü belirtilen hakların bütün vatandaşları kapsaması için gerekli maddî şartları henüz meydana gelmemişti. Sınaileşme için zarurî olan sermaye birikimi ucuz işgücünü gerektiriyordu. Bunu tamamen ülke içinden temin etmek zordu. Ülkenin insanı düşük fiyata çalıştırılabilirdi, öyle de oldu zaten. Ama mümkünse boğaz tokluğuna çalıştırılacak insanlar bulunmalıydı, bunu da zencilerden sağladılar. Amerika'da bu kölecilik, İspanyollar tarafından Florida'da, Fransızlar tarafından Yeni Orléans'da olduğu kadar, (1795'ten itibaren şeker kamışı tarlalarında), George Washington veya Thomas Jefferson tarafından Virginia'daki malikânelerinde de uygulanmıştır (Braudel, 1996; 482). Dolayısıyla Haklar Bildirileri'nde tanınan haklar kâğıt üzerinde kalmaktaydı. Bu hakları devlete ve burjuva-ziye karşı teminat altına alacak bir mekanizma henüz mevcut değildi.

Amerikan toplumunda insan haklarındaki nisbî düzelme ve hak eşitsizliğinin giderilmesi yolundaki asıl adım, 18 Aralık 1865 tarihli 13. Değişiklikle köleciliğin kaldırılmasıyla beraber atılmıştır (Braudel, 1996; 483). Bu haklara sahip olmalarına rağmen, Braudel'in de belirttiği gibi, siyah azınlık hâlâ gerçek eşitliği yakalayamamıştır (Braudel, 1996; 484).

İnsan haklarının herkes için tanınması, bunun için de ilk olarak köleliğin kaldırılması yolundaki teşebbüsler Avrupa'da Amerika'dan evvel gerçekleşti. 1792'de Danimarka'da köle ticareti yasaklandı. 1807'de aynı yola İngiltere de girdi. Ama insan haklarının uluslararası değeri açısından ilk büyük adım Viyana Kong-

resi'nde atılmıştır. Kongreye katılan devletler, imzaladıkları kararlarla köle ticaretini kaldırmışlardır (Mumcu, 1992; 83-84).

Avrupa'da Haklar Bildirileri ile insanın doğuştan "hak sahibi" olduğu belirtilmekle beraber, uygulama farklı idi ve daha uzun yıllar da Bildiriler'de vaat edilen haklar hayata geçmeyecekti. Meselâ Hamitoğulları'nın naklettiğine göre, Dr.Villermé; Fransa'da 1840'larda tekstil sanayiinde 6-8 yaşlarındaki çocukların ölüm oranında aşırı yükselmeler olduğunu belirtmektedir (Hamitoğulları, 1982; 277-278). Bu dönemde İngiltere'de de durum bundan farklı değildir. Çalışma günü bazen 14-18 saate kadar çıkmaktadır. Ne bayram ne de dinlenme tatili var. Küçük çocukların ve kadınların çalıştırılması genel bir ilkedir (Hamitoğulları, 1982; 277). A.B.D.'deki işçilerin durumu da İngiltere ve Fransa'dakinden daha iyi değildi. Meselâ bir Amerikan mobilya fabrikasında, yöneticilere 1870'lerde verilen bir yönergede "İspanya sigarası ve alkolünü şu veya bu tarzda içen her işçinin, saçları kökten kazınacaktır (...) İşçiler haftada bir gece serbest olacaklardır. Atölyede günde 13 saat çalıştıktan sonra, bütün işçiler dinsel kitaplar okumalı ve Allah'ın gösterdiği yolda hareket etmelidirler" (Hamitoğulları, 1982; 279-280) demektedir.

Buraya kadar verdiğimiz malûmattan anlaşılacağı üzere, Modern Çağ hiç de problemsiz bir çağ değildi. Evvelki çağlara nispeten getirdiği büyük yenilikler vardı. Bu çağ, makinenin üretime sokulduğu, bu yeni tekniğin kullanılmasının neticesi olarak, aşırı bir üretim bolluğunun meydana geldiği bir çağdır. Bunun da neticesi, şehirlerin birer cazibe merkezi olarak köylerden göç alması ve böylece köy-şehir dengesini şehirler lehine değiştirmesiydi. Şehirlerdeki bu aşırı nüfus birikmesi sermayedarlar, fabrikatörler için ucuz işgücü kaynağı olmuştu.

Düşük ücretlerle ve uzun saatler çalıştırılan işçilerin ezilmişliği modern toplumlarda kapitalizme tepki doğurmuş ve bu da sistemin bütününe karşı olan ideolojiler için uygun bir ortam sağlamıştı.

Modern Çağ'ın bu ilk döneminde Haklar Bildirileri ile vaat edilen haklar, esas olarak "özel haklar"dı. Özel haklar, insanın insan olmasından kaynaklanan haklardır; yaşama hakkı, vücut bütünlüğü hakkı, mülkiyet hakkı vs. Bu haklardan faydalanma konusunda bireyler arasında eşitlik vardır. İnsan olmaktan kaynaklandığı için, bu haklardan yabancılar da yararlanır (Gözübüyük, 2006; 161). Ancak, özel haklardan yararlanma konusundaki eşitlik sadece vaat seviyesinde kalmış, uygulamaya geçememişti.

Kamu haklarından yararlanma konusunda da durum bundan farklı değildi. Kamu hakları, insanın "vatandaş" olmasından kaynaklanan haklardır. Bu haklardan faydalanma konusunda da fertlerin önüne türlü hukukî engeller çıkarılıyordu. Meselâ, Napolyon'un tasfiyesi üzerine Fransa tahtına oturan XVII. Louis'nin hazırladığı anayasa ile, Milletvekilleri Meclisi ve Ayan Meclisi'ne dayanan iki meclisli bir yasama sistemi kabul edilmiş ve Milletvekilleri Meclisi'ne seçilmek için yılda 10 bin frank, seçmek için de 300 frank vergi vermek gerektiği hükme bağlanmıştı (Armaoğlu, 1973; 60). Yani meclislere seçilebilmek de, oy kullanabilmek de sadece parası olanlara tanınmış haklardı.

1824 yılında Fransa'da tahta geçen X.Charles, 1830 yılında meclisi feshettiği gibi, seçim ve basın hürriyetlerini ortadan kaldırırcasına kısıtladı. O kadar ki, yeni seçim sistemi ile seçmen sayısı 25.000'e inmekteydi (Armaoğlu, 1973; 61). Bu kısıtlamalar halkın tepkisini çekmekte gecikmedi. Halkın sokaklara dökülmesiyle Paris sokaklarında üç gün süren kanlı çarpışmalar oldu. X.Charles selâmeti kaçmakta buldu. Liberal milletvekillerinin kurduğu Yürütme Konseyi Louis Philippe'i Fransız tahtına oturttu. Ancak Louis Philippe de beklenen huzuru sağlayamadı. Sanayinin gelişmesi ile yeni bir sınıf olarak işçi sınıfı ortaya çıkmıştı, bu sınıfın ciddi problemleri vardı; fazla iş saati, az ücret, fabrikalarda kötü sağlık şartları, kadın ve çocukların çalıştırılması gibi. Louis Philippe'in bu problemleri görmek istemeyişi ve kişi hürriyetlerini her gün biraz daha kısıtlaması ile meydana gelen işçi hareketleri neticesinde, Paris'te kanlı çarpışmalar meydana geldi. Louis Philippe memleketten kaçtı (Armaoğlu, 1973; 77).

Louis Philippe ülkeden kaçtıktan sonra, Kurucu Meclis 1848 Kasım'ında yeni bir anayasa kabul etti. Bulut'a göre 1848 Fransız Anayasası, sosyal devlet ve buna bağlı olarak sosyal haklar anlayışının anayasal düzeyde kendini gösterdiği ilk siyasal belgedir. 1848 Anayasası aile, çalışma, mülkiyet ve kamu düzenine dayalı bir toplumda özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin egemenliğini öngörmüş; meslekî eğitim, parasız ilköğretim, yoksullara, sakatlara ve kimsesizlere yardım gibi düzenlemeler getirmiş ve böylece insan hakları teorisinde önemli bir değişikliğe yol açarak, sosyal haklar anlayışının ifadesi olmuştur (Bulut, 2009; 51).

İngiltere'deki durum da Fransa'dan farklı değildi. 1832'de yapılan seçim referandumu ile orta sınıf Parlamente'ye girmeye ve İngiltere'nin idaresini eline almaya muvaffak olmuştu. Ancak, reform işçileri tatmin etmedi. Çünkü seçim hakkı yine vergi esasına dayanıyordu. İşçi sınıfı seçim hakkı elde edememiş ve bin netice Parlamente'ye girip sesini dinletememişti (Armaoğlu, 1973; 86). İşçilerin tatminsizliği onları harekete geçirmekte gecikmedi. 1838 yılında işçiler tarafından başlatılan "Çartist" (Chartist) Hareketi mensupları ile hükümet arasında şiddetli mücadeleler oldu. Ancak işçilerin, istediklerini alması hemen mümkün olmadı. İngiltere'de hakikî manâsında demokratik seçim hakkı ancak 1917'de kabul edildi (Armaoğlu, 1973; 87).

Modern Çağ'ın bu ilk dönemindeki hak anlayışı, kapitalizmin acımasız uygulamalarını meşrulaştırıyor gibidir. Bu dönem hukukçularından ve "irade teorisi"nin öncüsü olan Friedrich Carl Von Savigny (1779-1861)'ye göre "hak, hukuk, düzeni tarafından tanınan ve korunan, bir kişiye ait irade kudretinden başka bir şey değildir (Gözler, 2015; 394). Burada "hak" kuvvete irca edilmiş görünüyor, yani kuvvetli olan haklıdır, türünden bir anlayış var gibidir.

Modern Çağ'ın ilk döneminin bir başka düşünürü Rudolf von Jhering (1818-1892)'e göre ise, hakkın özü menfaattir. Diğer bir ifadeyle hak, hukuk düzeni tarafından korunan menfaat demektir (Gözler, 2015; 395). Jhering'in teorisi daha insanî ve hakkaniyetlidir. Çünkü hak sahibi olmayı "irade kuvveti"ne değil, hukuken korunma şartına bağlamaktadır. Böylece, irade gücü olmayanların, meselâ

temyiz kudretine sahip bulunmayanların ve korunmaya muhtaç olan küçüklerin de hak sahibi olacaklarını kabule imkân verdiği için, modern hak anlayışına daha uygundur.

Her iki anlayışın dışında olan "karma teori"nin öncüsü olan Alman hukukçu- su Jellinek'e göre hak, insana irade kuvveti tanımak yoluyla korunan menfaattir. Çünkü O'nun görüşüne göre, subjektif hak söz konusu olmaksızın korunan menfaatler vardır (Güriz, 1987; 134).

Modern hukuk sistemlerindeki (bu arada Türk hukuk sistemindeki) hak anlayışı daha çok karma teoriye uygundur. Çünkü bu anlayışta, hak sahibi olabilmek için, hakkını savunmaya muktedir olmak gibi bir şart aranmamaktadır. Hak sahibinin hakkını velisi ya da vasisi de savunabilir. Bu anlayışın temelinde de modern hukuk sistemlerindeki "hak ehliyeti" kavramı yatmaktadır. Buna göre, bu ehliyet- te sahip olmak için sağ ve tam doğmak yeterlidir, hatta ceninin dahi sağ ve tam doğmak kaydıyla hak ehliyetine sahip olduğu kabul edilmektedir (Anayurt, 2012; 260). Hakkın böyle tarif edilmesi, hakların kaynağıyla alâkalı görülmüştür. Ahmet Gürbüz'e göre, "hakların kaynağı insanın ahlâkî doğasıdır" (Gürbüz, 2013; 200). Bunun "insan doğası" ile ilişkisinin çok az olduğunu belirten Gürbüz'e göre "in- san haklarına yaşam için değil, fakat 'onurlu ve değerli' bir yaşam için gereksinme duyulur" (Gürbüz, 2013; 200). Yani insanın sadece ihtiyaçlarını gereği gibi karşıla- ması değil, onun onuruna da saygı gösterilmesi ve ona kendini geliştirme hakkının tanınması gerekir.

Hakk'ın bu kategorisinin tanınması için insan hakları birkaç safhadan geçmiştir. Bu safhaları Wacks, insan hakları fikrinin 3 kuşağı olarak ifade eder. Ona göre ilk kuşak, onyedinci ve onsekizinci yüzyılın çoğunlukla negatif medenî ve siyasî haklarını içerir. İkinci kuşak, özünde pozitif olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklara dayanır. Üçüncü kuşak haklar, İnsan Hakları Beyanname'si'nin (1948 tarihli Beyanname) 28.maddesinin, "herkesin bu Bildirgede öngörülen hak ve öz- gürlüklerin gerçekleşeceği bir toplumsal ve uluslararası düzene hakkı olduğunu" beyan ederek haber verdiği, temelde kolektif haklardır (Wacks, 2016; 395). Buna göre fertlerin sadece fert olarak haklarının tanınması ve korunması, insan hakları- nın lâyıkiyla ve yeterince sağlandığı manâsına gelmemektedir. Haklarını gerektiği şekilde kullanacakları ve elde edebilecekleri siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamların da sağlanması gerekir. Meselâ "kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz (T.C. Anayasası, m.42) hükmünün Anayasada yer alması, fertlerin eğitim hakkının sağlanması açısından yeterli değildir. Çağın icaplarına uygun seviyede ve kalitede bir eğitimin verilmesi; eğitim görenlerin gerekli imkân- larla (burs, kredi vs.) desteklenmesi, eğitim ortamlarının iyileştirilmesi (ısı, aydın- latma, temizlik, sağlık yönlerinden) gibi hizmetleri de gerekli kılmaktadır.

Durum böyle olmakla birlikte, gene de "insan hakları"nın anayasalara girmesi, en azından devletin gündemine de girmesi demektir. Yani artık mesele, iktida- rın keyfine veya lütfuna değil, hukuka bağlı bir meseledir. Sunay'ın da ifade ettiği gibi, "insan haklarının hukukîleşmesiyle daha somut olarak, kişiler için bu hakla- ra ilişkin talepleri soyut siyasî doktrinler veya değerlerle haklılaştırmaya çalışmak

yerine, hukukî normlara başvurabilme yolu açılmış olmaktadır” (Sunay, 2013; 47). Böylece devlet sadece “hakki” tanıyan değil, koruyan bir konuma gelmektedir.

b.b.) 20. Yüzyılda

20. yüzyıl, teknik icatların 19. yüzyıla nisbeten daha da arttığı bir yüzyıldır. Uçağın icat edilmesiyle ulaştırma alanında yeni bir döneme girilmiş, mesafeler kısalmış ve dünya küçülmüştür. Radyo ve televizyonun icadıyla bilgi ve haberin yayılması anlık bir mesele haline gelmiştir. Teknolojide meydana gelen büyük ve hızlı ilerleme sanayiye geliştirmiş, sanayinin gelişmesi bir yandan ürün satılacağı pazarlar için rekabeti arttırırken, öte yandan gereken enerji ve hammadde ihtiyacı da sanayi toplumlarını tabii kaynaklar için rekabete sokmuştu. İşte bu iki ihtiyaç, neredeyse bütün dünyayı rekabet alanı haline getirmişti. Ama bilhassa Ortadoğu, zengin petrol yataklarına sahip olması sebebiyle, bu rekabetin yoğunlaştığı alan olmuştu. İşte daha evvelki yüzyıllarda görülmemiş bir boyutta ortaya çıkan bu enerji ve hammadde ihtiyacı ve Pazar rekabeti, 20.yüzyılda, gene ilk defa olarak dünya çapında savaflara yol açtı. Bu savaflar milyonlarca insanın ölümüne, daha fazlasının yaralanmasına veya sakat kalmasına yol açmıştı.

19. yüzyıl, sanayiciler açısından, sınılaşmanın sadece nimetlerinin görüldüğü, külfetlerinin ortaya çıkmadığı bir yüzyıldır. Bunun için 20. Yüzyılın en büyük küresel ekonomik çöküntüsünü meydana getiren 1929 krizinin patlak vermesi gerekmişti. Hamitoğulları'nın da belirttiği gibi, “1919’dan 1939’a değin uzanan dönem, Kapitalist sistemin bütün aşamaları boyunca karşılaşmadığı en vahim strüktürel bunalımlarını oluşturmuştur (Hamitoğulları, 1982; 248). Krizin sebebi fazla üretim ve eksik tüketimdi. Aşırı bir üretim artışı meydana gelmişti ama halk, üretilen malları satın alabilecek bir alım gücünden mahrum bırakılmıştı. Avrupa endüstrisinin 1925 yılından itibaren kazandığı üretim hızı 1914 dönemini çok aşırıyordu. Oysa satın alma gücünü arttıracak ve talep hacmini çok genişleyen bu arz hacmi ile dengeleyecek hiçbir önemli tedbir alınmamıştı (Hamitoğulları, 1982; 254).

1929 krizi, Batı Avrupa toplumlarında ekonomik “haklar” alanında bir dönüşüme sebep oldu. İşçinin alım gücünü kısmanın, neticede kapitalistlere de zarar verdiği görüldü. Bu sebeple de, işçinin çalışma şartlarında ve ücretinde iyileştirmeler yapıma yoluna gidildi. Bu da tabii ki ancak devlet müdahalesi ile olabilirdi. Böylece Liberal Kapitalizm’den Müdahaleci Kapitalizm’e geçildi.

Liberal Kapitalizm teknik, ekonomik büyük gelişmeler gerçekleştirdi. Zenginlikleri çoğaltmasını bildi. Fakat adil bir gelir dağılımını sağlayamadı. Üretimi hem de aşırı ölçülerde arttırabilirdi, ama tüketim ile uyumlu bir hale getiremedi. Alıcısı bulunmayan büyük stoklar, ekonomik bunalımlara yol açtı. Milyonlarca kişiyi işsiz bıraktı (Hamitoğulları, 1982; 357). Böylece Batı Avrupa toplumları ilk büyük krizle yüzleştirdiler. Gerçi dört yıl süren I.Dünya Savaşı’nda Avrupa ekonomileri zarar gördü, altyapıları tahrip oldu. Çalışan genç, aktif nüfus üretim hayatından çekilip

cepheye gönderildi, birçoğu da hayatını kaybetti. Ama krizin sebebi savaş değildi. Kriz fazla üretim ve eksik, yetersiz tüketim yüzünden çıkmıştı. Üretim artışını emecek bir alıcı kitlesi meydana gelmemişti. Yani krizin temelindeki faktör liberal Kapitalizmin acımasızlığıydı. Liberal Kapitalizm, küresel krizden evvelki I.Dünya Savaşı'nın da çıkmasına, enerji ve hammadde kaynaklarını ele geçirme rekabeti dolayısıyla yol açmıştı. Yani sınılaşma, bir yandan askeri bir tahribatın diğer yandan ekonomik bir krizin sebebi olmuştu. Oluşan strüktürlerarası bunalımları çözmek için devlet iktisadî faaliyetlere karışmak, bozulan sosyo-ekonomik dengeleri yeniden kurmak zorunda kaldı. Bireyci Kapitalizmden Sosyal Kapitalizme böylece geçilmiş oldu (Hamitoğulları, 1982; 357).

Büyük krizin devamı müddetince "siyasî ve temel haklar" alanında müsbet bir gelişme olmadı. Zira krizin devamı sırasında Avrupa'da birçok toplumda diktatörlükler kurulmuştu. İtalya'da (Mussolini), Almanya'da (Hitler), İspanya'da (Franco) ve Portekiz'de (Salazar) kurulan dikta rejimleri var olan hakları da kısıtladıkları gibi, yüzbinlerce insanın da ölümüne sebep olmuşlardır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte hak ihlalleri de zirveye çıkmış, toplu katliamlar yapılmıştır (Almanya'da Nazilerin yaptığı Yahudi katliamı gibi). Demek ki mevcut düzenlemeler hak ihlallerini engellemek için yeterli değildi. O halde hakları garanti edebilecek yeni düzenlemeler gerekiyordu. Bu sebeple II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra yeni düzenlemelere gidilmiş ve yeni bir dönem başlamıştı. Artık insan haklarının sadece haklar bildirilerinde ve anayasalarda yer almasıyla yetinilmemiş, milletlerarası sözleşme ve anlaşmalara da konu edilmişti. Böylece insan hakları meselesi iç hukuk konusundan çıkmış, milletlerarası alana taşınmıştı. İnsan hakları meselesinin milletlerarası hukuka dahil edilmesinin arkasındaki saikle ilgili olarak Wacks, "Yahudi soykırımını sonrasında 1948 Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nin, 1976 Siyasî ve Medenî Haklar ile Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmeleri'nin Birleşmiş Milletler tarafından kabul edildiğini, bunun Milletler Topluluğu tarafından insan haklarının evrensel anlayış ve korunmasına yönelik bir bağlılığı belli ettiğini" söylemektedir (Wacks, 2015; 58). Ancak tek saik tabii ki Yahudi soykırımını değildi. Tanör'ün de ifade ettiği gibi, iki Dünya Savaşı arasında Avrupa'da kurulan diktatörlüklerin sebep oldukları kötü sonuçlar milletlerarası çapta hukukî düzenlemelere yol açmıştı (Tanör, 1969; 54). Tabii ki bu safhaya ulaşılması kolay ve bir anda olmamıştı. Şahin'in de ifade ettiği gibi, insan haklarının uluslararası normatif evrenselliği, ulusal bildirilerin başlatmış olduğu sürecin uluslararası düzeyde sürdürülmesiyle ulaşılmış bir anlayışı temsil etmektedir (Şahin, 2009; 24). Yaklaşık üç asırlık bir geçmişi olan insan hakları konusundaki düzenlemeler, milletlerarası çaptaki her hadiseden veya uğranılan felâketten sonra bir adım daha ileri götürülmüş ve böylece II. Dünya Savaşı'ndan sonra mesele, milletlerarası hukukun konusu olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'da meydana getirdiği siyasî, toplumsal ve ekonomik çöküntü, yeni bir Avrupa'nın kurulması düşüncesinin benimsenmesine yol açmıştır (Gözübüyük-Gölcüklü, 2013; 7). Böylece, dünya çapındaki Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'ndan sonra, şimdi bir de coğrafi bakımdan birbirine yakın, kültürel

bakımdan da benzer olan ve hepsi de gelişmiş, sınaileşmiş Avrupa toplumlarının kendi aralarında kurduğu bir teşkilâtle, insan hakları konusunda yeni düzenlemelerin önü açılmış oldu. 10 Batı Avrupa ülkesi (Belçika, Fransa, Lüksemburg, Hollanda, İngiltere, Danimarka, Norveç, İrlanda, İtalya, İsveç) 5 Mayıs 1949 tarihinde Londra’da toplanarak Avrupa Konseyi Statüsü’nü imzaladılar. Daha sonra üye sayısı artacak ve 01.01.2000 tarihinde 41’e çıkacaktır (Gözübüyük-Gölcüklü, 2013; 8).

Avrupa Konseyi’nin kurucu üyelerinin hepsinin de gelişmiş, sınaileşmiş ülkeler olması, insan haklarının tanınması ve uygulamaya konması ile toplumların ekonomik ve kültürel gelişmişlik seviyesi arasındaki münasebet hakkında da fikir vermektedir. Avrupa Konseyi Statüsü’nü imzalayan devletlerin hepsi de “refah toplumu” devletleriydi. İktisadî sistemleri “Müdahaleci Kapitalizm”di. İşçi sınıfları 19.yüzyılın “proleter”i değildi. Sendika hakkı vardı. Refah ve servetten pay alıyordu. Hamitoğulları’nın verdiği bilgiye göre “özellikle hisse senetlerine dayalı şirketlerin oluşması ve çoğalış yayılması ile herkese bu hisse senetlerinden elde etme olanağı verilmiş olmaktadır. (...) A.B.D.de her 5 ergin kişiden biri, Fransa’da ise her 30 ergin kişiden biri anılan bu taşınır hisse senetlerine sahip bulunmaktadır (Hamitoğulları, 1992; 371-372).

Avrupa Konseyi’nin kurucu üyelerinin hepsinin siyasî sistemi demokrasi idi. Bundan dolayı da Konsey Statüsü’nün 3.maddesinde, her üye devletin, hukukun üstünlüğü ilkesini ve kendi yetki alanı içinde bulunan herkesin insan haklarından ve temel özgürlüklerden yararlanma ilkesini kabul ettiği açıkça belirtilmiştir (Gözübüyük-Gölcüklü, 2013; 8).

Avrupa Konseyi’ne üye devletler, 4 Kasım 1950 tarihinde Roma’da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni kabul ettiler. Bu sözleşme insan hakları alanında yeni bir şey getirmez. Hatta sözleşmedeki hak ve özgürlükler Evrensel İnsan Hakları Bildirisi’ne göre eksiktir. Bu eksiklik özellikle, sözleşmede ekonomik ve sosyal haklardan hiç söz açılmamasında görülür (Akın, 1990; 378). Yeni bir hak kategorisi getirmeyen İnsan Hakları Sözleşmesi’nin asıl yeniliği, insan haklarını sadece tanımakla kalmayıp, uygulanmasını da takip etmesidir. Nitekim, Sözleşmenin önsözünde belgenin gayesi, “Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1948’de ilân edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ni; bu beyannamenin metninde mezkûr hakların her yerde ve fiilen tanınmasını ve tatbik edilmesini sağlamak” (Akın, 1990; 379) olarak belirtilmiştir.

Milletlerarası belgelerde söz konusu edilen diğer hak kategorileri ise çocuk ve kadın haklarıdır. Çocuk haklarına dair ilk milletlerarası belge, Milletler Cemiyeti tarafından 1924 tarihinde kabul edilen “Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesi” olmuştur (Bulut, 2009; 237). Ancak, bir taraftan I. Dünya Savaşı’nın yol açtığı tahribat, diğer taraftan Avrupa’da totaliter rejimlerin iktidara gelmeye başlaması, bir müddet sonra da II. Dünya Savaşı’nın çıkması sebebiyle bu Beyanname uygulanma alanı bulamadı.

Çocuk haklarıyla alakalı diğer belgeler 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirgesi'dir. 1948 Bildirgesi genel insan hakları bildirgesi olup, onların arasında çocuk haklarına da yer vermiştir. Bildirinin 25/2 hükmüne göre, "anaların ve çocukların özel bakım ve yardım görme hakları vardır. Bütün çocuklar, evlilik içi veya evlilik dışı doğmuş olsunlar, aynı sosyal güvenceden yararlanırlar" (Bulut, 2009; 238).

Çocuk haklarına dair ikinci belge olan 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirgesi, çocuğun yeterli beslenme, barınma, eğlenme ve bakım hakkı; kimsesiz çocukların korunma hakkı; çocuğun en azından ilköğretim aşamasında ücretsiz ve zorunlu bir eğitim alma hakkı; çocuğun, uygun bir yaş sınırına ulaşmadan önce çalışmasına izin verilmemesi ve hiçbir durumda sağlık ve eğitime zarar verecek ve bedensel, zihinsel ya da ruhsal gelişmesine engel olacak bir işte çalışmasına müsaade edilmemesi (Bulut, 2009; 238) gibi oldukça ayrıntılı hükümler getirmektedir.

Bu üç belge de birer bildiri olmanın ötesinde hukuki bir müeyyide ihtiva etmemekte, dolayısıyla, belgelerde tanınan haklar birer temenni ve tavsiye mahiyetinde kalmaktaydı. Bu konuda bağlayıcı hükümler ihtiva eden belgeler sözleşme niteliğindeki belgeler olup, ilki Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin 10. maddesinin üçüncü fıkrasında "nesep veya diğer şartlar bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmaksızın, bütün çocuklar ve gençler için özel koruma ve yardım tedbirleri alınır. Çocuklar ve gençler ekonomik ve toplumsal sömürüye karşı korunur. Çocukların ve gençlerin ahlâklarına veya sağlıklarına zararlı bulunan veya onların yaşamları için tehlikeli olan veya onların normal gelişmelerine engel olan işlerde çalıştırılmaları kanunla cezalandırılır. Devlet ayrıca, çocukların ücretli olarak çalıştırılmasının hukuken yasaklandığı ve cezalandırıldığı asgari yaş sınırını tespit eder" hükmünü içermektedir (Bulut, 2009; 239).

1961 yılında kabul edilerek 1965'te yürürlüğe giren Avrupa Sosyal Şartı, taraf devletler bakımından bağlayıcı hükümler getiren bir başka belgedir. "Çocukların ve Gençlerin Sosyal, Yasal ve Ekonomik Korunma Hakkı" başlıklı 17.maddesi taraf devletlerin, çocukların ve gençlerin kişilikleri ile fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin tam gelişimini sağlayacak bir çevrede yetişme haklarını etkili bir biçimde kullanmalarını sağlamak amacıyla, birtakım önlemleri alacaklarını hükme bağlamaktadır. Bunlar; "çocukların ve gençlerin gereksinim duydukları bakım, yardım, öğretim ve eğitim olanaklarına sahip olmalarını sağlamak; çocukları ve gençleri ihmal, şiddet ve sömürüye karşı korumak; ailelerinin desteğinden geçici ya da mutlak olarak yoksun kalan çocukların ve gençlerin korunmasını ve bunların devletten özel yardım almasını sağlamak ve çocukların ve gençlerin okula devamlarının özendirilmesinin yanı sıra, parasız ilk ve orta öğrenim sağlamak" (Bulut, 2009; 239) olarak sıralamaktadır.

Kadın hakları da, çocuk hakları gibi, insan hakları çerçevesinde ayrıca ve ismen düzenlenmesi gereken haklardır. Aslında her iki hak kategorisi de insan haklarının birer parçasıdır. Ancak, çocukların kendilerini idareye ve haklarını aramaya yeterince muktedir olmamaları, ayrıca ekonomik bağımsızlıklarını kazanamadıkları

için zayıf durumda bulunmaları; kadınların da birçok toplumda yüzyıllarca istismar ve aşağılanmaya maruz bırakılmaları, her iki grup insanın da ayrı birer düzenlemeyle koruma altına alınmasını gerektirmiştir. Kadınların erkeklerden farklı ve fazla olarak çocukların bakımı ve evin düzenini sağlama gibi ek fonksiyonları da, onların ilâve tedbir ve hükümlerle desteklenmesinin sebebi olmuştur.

Kadın hakları ile alakalı ilk milletlerarası belge 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi idi. Ancak bu bildiri kadın hakları alanında ayrıntılı bir düzenleme olmayıp, kadın-erkek eşitliğini öne çıkaran bir belge idi. İlk maddesinde bütün insanların onur ve haklar bakımından eşit doğduklarını vurgularken, ikinci maddesinde, öteki ayrımcılık biçimlerinin yanında, cinsiyete dayalı ayrımcılığı da yasaklamıştır (Bulut, 2009; 249).

İnsan hakları alanında daha müşahhas ve koruyucu belge 4 Kasım 1950 tarihinde kabul edilen ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'dir. Bu sözleşme, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne nazaran daha ileri bir adımdır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Gözübüyük ve Gölcüklü'nün de belirttikleri gibi, uluslararası hukuk bakımından bir andlaşma ya da bir sözleşme değildir. Bildirge, Birleşmiş Milletler Genele Kurulunca kabul edilmiş bir öneri yani bir Genel Kurul kararıdır (Gözübüyük-Gölcüklü, 2013; 5). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile bu tavsiyelerin hayata geçmesi sağlanmak istenmektedir. Sözleşmenin 2. maddesinde, devletlere kadın-erkek eşitliğini sağlamaya ya da kadınlara karşı ayrımcılığı önlemeye yönelik hukukî; 3. maddesinde ise siyasî, ekonomik ve kültürel tedbirleri alma yükümlülüğü getirilmektedir.

Sözleşmede siyasî haklar olarak seçme ve seçilme hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, hükümet dışı kuruluşlar ile ülkenin kamusal ve siyasal yaşamıyla ilgili kuruluşlara katılma hakkı (md.7), hükümeti temsil hakkı (md.8) ve vatandaşlık hakkı (md.9) düzenlenmiştir.

Sözleşmede sosyal haklara da yer verilmiş ve 2.maddesinde taraf devletlere istihdam alanında erkekler ile kadınların eşitliğini sağlamak ve bu çerçevede kadınlara erkeklerle aynı istihdam imkânlarından yararlanma hakkı ile eşit işe eşit ücret hakkı tanımak; ayrıca evlilik veya annelik sebepleriyle ayrımcılığa maruz kalmama hakkına, annelik izni hakkına ve hamilelik sırasında korunma hakkına riayet etmek (Bulut, 2009; 255) gibi mükellefiyetler yüklenmiştir.

Sözleşme, kadınlara sağlık alanında ve ekonomik ve sosyal hayatın diğer alanlarında da çeşitli haklar tanımış ve bunları ayrıntılı olarak düzenlemiştir (Bulut, 2009; 255).

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılmaktadır ki, insan hakları ve özelde de kadın ve çocuk hakları meselesi, II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Batı Avrupa devletlerinin titizlikle eğildiği ve takip ettiği bir mesele olmuştur. Daha evvelden değil de niçin 20. yüzyılın ikinci yarısında bu meseleye el atılmaya başlandığının cevabı ise, bu toplumların, yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız bir dizi değişim ve gelişim geçirmelerinde aranmalıdır. Bu değişim ve gelişimler siyasî,

iktisadî, teknik, sosyal ve kültürel olmak üzere çok yönlü ve boyutlu olmuş ve Batı Avrupa toplumlarında ehemmiyetli dönüşümlerin yolunu açmışlardır. 1929 krizi işçi haklarını gözeterek ekonomik ve sosyal reformlara yol açarken, ortaya çıkan "refah toplumu" ve bunun neticesi olan zengin ve bilgili toplum yapısı da siyasî ve kültürel dönüşümlerin yolunu açmıştır. Bugün bütün Batı Avrupa toplumları, demokrasiyle idare edilebilir refah toplumlarıdır. Bu toplumlardaki ekonomik, teknik ve kültürel gelişmeler demokrasiyi getirirken, demokrasi de bu sahalardaki gelişmeleri hızlandırmıştır.

Tarihî Gelişimi İtibariyle Türkiye’de İnsan Hakları

Tanzimat’a Kadar

Osmanlı toplumu, monarşi ile idare edilmekteydi. Ancak, tebaa-devlet münasebetleri açısından Osmanlı tarihi bölümlere ayrılabilir. 1839 Tanzimat Fermanı’na kadar olan bölümde devletle tebaası arasındaki münasebet, bir devlet-vatandaş münasebeti değildi. Osmanlı İmparatorluğu’nda tebaa, idareci ve koruyucuları içine alan "askerî sınıf" ve bunların dışındakileri içine alan reaya (halk)’dan meydana geliyordu. Askerî sınıftan olanlar "kul" statüsündeydiler. Bunların dışında olanlar yönetilen sınıftandı, padişahın korunan sürüsüydüler (Shaw, 1976; 167). Bu iki sınıftan, yönetici ve savaşçı olanlar yani "kul"lar hakkında padişahın, herhangi bir yargılamaya, mahkeme hükmüne ihtiyaç duymadan ölüm cezası verme yetkisi vardı.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kulluk statüsü, Üçok ve Mumcu’nun belirttikleri gibi İslâm Dini’nden değil tamamen pratik şartlardan kaynaklanmaktaydı. Zira İslâm hukukunda hem ölüm cezaları çok azdır hem de efendinin köleyi öldürme yetkisi kesinlikle yoktur (Üçok-Mumcu, 1987; 203). Osmanlı örfî hukukundaki ismi "siyaseten katl" veya kısaca "siyaset" idi. İstisnası ilmiye sınıfı idi. Kadıların siyaseten katl uygulanamazdı (Ortaylı, 2007; 262). Tabii ki ne kadar şartların icabı olursa olsun, insan haklarına aykırı bir uygulamaydı. En temel insanî hak olan "yaşama hakkı" padişahın keyif ve arzusuna kalıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’nda da, çağdaşı olan diğer toplumlarda olduğu gibi "kölelik" müessesesi vardı. Köleler el sanatlarında, ticaretle ve tarım kesiminde kullanılıyordu. Zenginler için gerek ev içi işlerde gerekse belirli el sanatlarında köleleri emek olarak kullanmamak istisnai bir durumdu (İnalçık, 2010; 166).

Köleler ve özgürleşmiş köleler sıklıkla tüccarlar tarafından uzak mesafeli ticaretle ticarî vekil olarak kullanılırlardı (...). Tarım kesiminde de köle emeği devlete, zenginlere ya da yönetici sınıfın güçlü üyelerine ait çiftlikler biçimindeki büyük mülklerde ya da evkaf biçiminde dinî vakıflarda yaygındı (İnalçık, 2010; 169).

Modern çağ öncesindeki bütün toplumlar gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da var olan kölelik müessesesi, kölelere ne kadar insanca davranılırsa davranılsın, in-

san haklarına aykırı bir müessesedir. Çünkü onların yerleşme, seyahat ve çalışma hürriyetleri kısıtlanıyordu.

Osmanlı toplumu yine bütün çağdaşları gibi, bir tarım toplumu idi ve toplumu belirleyici olan unsur, dinî kimlikti. Ama tabii ki onu çağdaşı olan toplumlardan ayıran bazı özellikleri de vardı. Fertlerin -istisnalar dışında- özel toprak mülkiyetine sahip olmalarına müsaade edilmemişti. Özel mülkiyete yalnız şehirlerdeki arsalar ile bağ ve bahçeler bırakılmıştı (Akdağ, 1995; 87). Bu sebeple de, Avrupa'da olduğu gibi büyük toprak sahibi aristokrat bir sınıf ortaya çıkmamıştı.

Özel toprak mülkiyeti olmasa da, Osmanlı toplumunda yine de "sınıflaşma" vardı. En itibarlı sınıf "askerî sınıf"tı. Bunlar bugünkü kavramı ile memur statüsüne girenlerdi (Akdağ, 1995; 81). Yani Osmanlı'da devletten maaş alan herkes askerî sınıfa mensuptu. Askerî sınıf dışında kalan bütün halk tabakası "reaya" olarak adlandırılıyordu. Demek ki esas olarak askerî sınıf ve reaya olmak üzere ikili bir sınıflaşma vardı. Ancak, geçim biçimlerinin farklılığı ve devletle aralarındaki münasebet göz önüne alındığında "şehirli" olanlar da bir başka sınıf olarak görülebilir. Akdağ'a göre "bu sınıf mensupları köydekilerden çok farklı olarak, karınlarını devlet toprakları icarcılığından ya da doğal kaynakları işletmekten değil, şehirli-lerin ticarî-sınâî olan iş hayatının yarattığı olanaklardan doyuruyorlardı (Akdağ, 1995; 84). Üçüncü sınıf çiftçi(raiyyet) sınıfı idi. Bu sınıf mensupları devlete ait araziye ekip biçiyorlar ve bu topraklarda devletin yarıcısı ya da icarcısı durumuna giriyorlardı (Akdağ, 1995; 87).

Osmanlı toplumu bir de yatay olarak bölünlenmişti. Toplumun dinî mensubiyet esasına dayanan "millet" adı verilen gruplara bölünmesi, vergilerin bu esasa göre tarh ve tevziî, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dinî cemaat liderleri tarafından örgütlenip yürütülmesi (Ortaylı, 2007; 201) modern sınıf anlayışına da, millet anlayışına da uymayan bir Ortaçağ uygulaması idi. En üst sınıfa mensup olmak için ilk şart Müslüman olmaktı. Bir gayrimüslim ne kadar zengin olursa olsun, bir müslümanla aynı seviyede görülmezdi. Bürokrasi ona kapalıydı. Ama kölelikten gelme bir müslüman, devletin en yüksek ikinci makamı olan sadrazamlığa kadar çıkabilirdi.

Osmanlı toplumunda her ne kadar din esasına dayalı bir bölünlenme var idiyse de, dinî mensubiyeti klasik manâda "sınıf" saymak mümkün değildir. Asıl kriter olan iktisadî zenginlik ve sosyal itibar göz önüne alındığında "askerî sınıf"ı yukarı sınıf kabul etmek uygun olur. Çünkü bu sınıf mensupları sadece toplumun en güçlü ve itibarlı sınıfı değil, aynı zamanda en zengin sınıfı idi.

"Askerîler"e yaptıkları hizmet karşılığında, ücretleri ya hazineден nakit para ya da devletin halk üzerinde bulunan alacaklarından kimi vergileri, hizmetlilerin kendilerine toplatma suretinde ödeniyordu (Akdağ, 1995; 81). Ancak, askerî sınıfın bunun dışında başka gelirleri de vardı. Ödentilerini dirlik yoluyla alan timar erinden sadrazamına kadar bütün askerîler, ayrıca devletin, köylüye işletmeye vermiyip kendi elinde tuttuğu "hassa çiftlikleri"ni ekip biçerek, sözde kendi ihtiyaçları

için üretim de yapıyorlardı. Her türlü vergi dışında kalmış bu üretimden “askeriler”in büyük kâr sağladıkları görülmektedir (Akdağ, 1995; 82).

Osmanlı toplumunda “şehirliler”i “orta sınıf”, onların dışındakileri de “alt sınıf” olarak kabul etmek mümkündür. Tanzimat’tan evvel insan hakları alanındaki ehemmiyetli bir belge 1808 yılında Padişahla âyanlar arasında imzalanan “Sened-i İttifak”tır. İnsan haklarıyla alâkalı olan 5.maddesi “suçu açıkça belli olmadıkça âyan, vükelâ, ulema ve saray mensuplarına bir kötülük yapılmamasını, ceza verilmemesini, yani bunların güvenliklerini öngörüyordu (Akşin, 1997; 95). Böylece senet en azından yüksek zümre bakımından “siyaseten katl”i önlemek istiyordu. Ne var ki teorik olarak güzel tedbirler getirmesine rağmen, senetteki hükümler kâğıt üzerinde kaldı. Senet, Akşin’in de belirttiği gibi, “pek kısa sürede tarihin çöp tenekesine atılmak talihsizliğine uğramış hukukî bir belgedir (Akşin, 1997; 96). Senedin hükümsüz hale gelmesine yol açan husus, insan haklarıyla alâkalı yönü değildi. Senet, siyasi sebeplerden dolayı işlemez hale gelmişti. Çünkü Padişah II. Mahmut, daha saltanatının ilk yılında ve zayıf bir durumda iken imzalamak zorunda kaldığı bu belgeyi hakimiyet hakkına bir müdahale gibi telâkki etmişti ki, rejimin mantığı dikkate alındığında haklıydı da. Bu sebeple, Akşin’in de ifade ettiği gibi, “Osmanlı yönetimine işlerlik kazandırma sorunu kılıçla çözülmek istenmiş, bu teşebbüs de Nizip Ova’sında iflâsla sonuçlanmıştır (Akşin, 1997; 96).

Buraya kadar yapılan izahattan sonra şu söylenebilir. Osmanlı toplumunda “hayat hakkı” dışında insan haklarının kısıtlandığı bir başka hak alanı “mülkiyet hakkı” idi. Toplumların “tarım toplumu” ve başlıca zenginlik kaynağının da toprak olduğu göz önüne alınırsa, toprak mülkiyetinin -istisnalar dışında- tanınmaması, insan hakları alanındaki bir başka eksikliktir.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar İnsan Hakları

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar olan dönem iki safhada ele alınabilir. Birinci safha, 1839 yılında Tanzimat’ın ilânından 1909 yılında II. Meşrutiyet’in ilânına kadar olan safhadır. Gerçi Meşrutiyet ilk olarak 1876 yılında ilân edilmişti. Ancak yürürlüğü fazla sürmemişti. 1877-78 arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra II. Abdülhamit tarafından Meb’usan Meclisi süresiz olarak dağıtılmış, organik kanunun bütün hükümleri –en başta kişilere tanıdığı hak ve hürriyetler olmak üzere- askıya alınmıştır (Kapani, 1981: 104).

Tanzimat Fermanı Osmanlı tarihinde insan hakları bakımından bir yenilik teşkil eder. Kişi haklarının korunması bakımından Ferman, hakkında alenî olarak soruşturma yapıp hüküm verilmedikçe, kimseye gizli veya alenî idam veya zehirleme cezası uygulanamayacağını belirtmekteydi. Ayrıca bir kimsenin suçundan dolayı, onun varisleri, çoluğu çocuğu sorumlu olmayacaklar ve mallarına da el konamayacaktır. Diğer taraftan, Ferman’a göre, Hristiyan ve Müslüman bütün Osmanlı uyrukları eşit sayılacaktı (Armaoğlu, 2013: 232).

Ferman'da daha evvelki devreye göre iki yenilik görülmektedir. İlk olarak, mahkeme kararı olmadıkça kimseye ölüm cezası verilemeyeceği belirtilmekteydi. Bu, Padişahların, o zamana kadar askerî sınıf hakkında, mahkemesiz, yargılamasız olarak verdikleri "siyaseten katl" cezasını kaldırmaktaydı. İkinci olarak da yine Tanzimat'a kadarki, idam edilenlerin mallarının müsadere edilmesi uygulamasına son veriyordu.

Tanzimat Fermanı'nın bu iki meseledeki tavrı son derece ehemmiyetli olmakla birlikte, pratikte fazla bir işlerliği yoktu. Çünkü, Padişahı bu vaatlere aykırı davranmaktan men edecek bir mekanizma mevcut değildi, zaten olması da mümkün değildi. Zira rejim değişmemişti. Rejim gene Mutlak Monarşi idi. Dolayısıyla, Padişah'ı Ferman'daki hükümlere aykırı davranmaktan alıkoymak bir mekanizma mevcut değildi. Ferman'da vaat edilen haklar birer "lütuf"tu. Bu sebeple aynı şekilde geri alınabilirdi. Ama en azından, insan haklarıyla alakalı bu iki husus sorgulanamaz olmaktan çıkmıştı.

İnsan hakları alanındaki daha ehemmiyetli gelişme, II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte meydana gelecekti. 1876 yılında ilân edilen Kanun-u Esasî ile Osmanlı İmparatorluğu'nda rejim değişmiş ve Mutlak Monarşi'den Meşruti Monarşiye geçilmişti. Dolayısıyla Kanun-u Esasî'de tanınan haklar artık birer lütuf değildi, hukukî teminata bağlanmıştı. Kanun-u Esasî'nin insan hakları bakımından ehemmiyetli olan iki maddesi vardı. Bunlardan 26.maddeye göre, "işkence ve diğer her çeşit eziyet kesinlikle ve tamamen (külliye) yasaktır (Mumcu, 1992: 166). Mülkiyet hakkını garanti altına alan 21.maddeye göre ise, "mülkiyet hakkı, eğer 'üsülünce' sahip olunmuşsa, güvence altındadır. Kamu yararı dolayısıyla ve gerçek değeri peşin ödenmek koşulu ile mülkiyet hakkının kaldırılması barışta pek istisnadır (Mumcu, 1992: 167). Ne var ki 113.madde hükmü, tanınan bütün bu hakları işlemez hale getiriyordu. Bu maddeye, "hükümetin güvenliğini bozdukları polis soruşturması (idare-i zabita tahkikatı) ile doğrulanıp sabit olanları yüce hükümdarın büyük ülkesinden (memalik-i mahrusa-i şahane- Osmanlı ülkesi) dışarıya çıkarmak ve uslandırmak, yola getirmek (tedip etmek) yalnızca (münhasıran) padişah hazretlerinin kişiliğine bağlı bir haktır" (yed-i iktidarındır). (Mumcu, 1992: 168).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, I. Meşrutiyet uzun ömürlü olmamış ve 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet ile, insan hakları alanında yeni bir safhaya geçilmişti. II. Meşrutiyet ile yapılan, esas olarak, 1878 yılında askıya alınan Kanun-u Esasî'yi yeniden yürürlüğe koymak oldu. Ama yine de bazı değişiklikler yapıldı. Bizim konumuz bakımından bunların en ehemmiyetlisi, Kanun-u Esasî'nin 113. Maddesinde yer alan ve padişahın polis soruşturması ile zararlı faaliyetlerde bulunduğu anlaşılana, yurttaşları yurt dışına sürgün etme hakkının kaldırılmasıydı. Basın özgürlüğü genişletilmiş ve sansür yasağı konulmuştur (Mumcu, 1992: 172-173).

II. Meşrutiyet'ten 1918 yılına kadar olan devrede insan hakları sahasında bir iyileşmenin olduğu pek söylenemez. Çünkü İmparatorluk da bu dönemde birkaç isyan (Akşin, 1980: 187) ve üç büyük savaş yaşamıştı ki, bu savaşların sonuncusu

olan I. Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına yol açmıştı. Buna isyan ve savaşla uğraşan ve bunların gerektirdiği mali ve beşeri kayıplara tahammül etmek zorunda olan bir devletin insan hakları meselesini öne alması tabii ki zordu. Çünkü böyle dönemlerde insan haklarını değil, emniyeti öne çıkaran otoriterlik talep ve temayülleri artar, nitekim de öyle oldu. 23 Ocak 1913'te bir baskınla İttihat ve Terakki Partisi hükûmeti ele geçirdi ve 1916 Kanun-u Esasî değişiklikleri ile padişahın Meclis-i Mebusan'ı dağıtma yetkisi aşama aşama artırıldı. Kesin bir parti diktatörlüğü kuruldu (Mumcu, 1992: 174).

Böyle olması da tabii görülmelidir. Zira Devlet, tarihteki ilk Dünya Savaşı'nın tarafıydı. Birkaç cephede savaş halindeydi. Dolayısıyla icraatın hızlandırılması ve çabuk karar alıp tatbik etme zarureti, bazı hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasına yol açtı.

Sonuç:

Çalışmanın devamı boyunca gördük ki, "insan hakları" meselesi binlerce yıl boyunca insanlık alemini işgal etmiştir. Yalnız ihtiyaç duyulan haklar, sahip olunan haklara göre farklılık göstermiştir.

Modern çağlara gelinceye kadar fert hakları pek gündemde değildir. Bu çağlara kadar söz konusu olan "grup hakları"dır. Toplumların katı bir sınıf yapısına ve otoriter bir siyasi rejime sahip buldukları bu çağlarda hak sahibi olmak, belli bir sınıfa mensup olmayı gerektiriyordu. Sinaileşmenin meydana getirdiği verimlilik ve üretim artışı ve bunun yol açtığı zenginlik ve refah sınıf düzenini, ardından meydana gelen eşitlik ve hürriyet talepleri de siyasi rejimleri değiştirdi.

Batılı toplumlar insan hakları meselesini bugün "kendi içinde" çözmüştür, ama o kadar. Kendi toplumları, bunlar içinde de kendi insanları söz konusu olduğunda, insan hakları meselesinde hassas olan Batı toplumlarının, bir Üçüncü Dünya halkı veya insanı için aynı hassasiyete sahip olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bosna Hersek'te Sırlar'ın Boşnaklar'ı katletmesine yıllarca seyirci kalındı. Petrol zengini Libya'ya müdahale ederek, liderini adi bir suçlu gibi katleden Batılı devletler, yüz binlerce insanın katili olan bugünkü Suriye liderini yerinde tutmak için âdeta dayanışma içine girmişlerdir. Amerika'da bir zencinin beyaz polis marifetiyle öldürülmediği gün yok gibidir.

Örnekleri çoğaltmak mümkün ama gereksizdir. Bugün gelinen noktada Batı toplumları, din ve etnik menşee farkı gözetmeksizin, "insanın sırf insan olduğu için bazı haklara sahip olduğu" anlayışının henüz çok uzağındadır. Umutlu olmak için de pek fazla bir sebep bulunmamaktadır.

Osmanlı toplumuna gelince; kendi dışındaki dinî ve etnik farklılıklara karşı Avrupa ve Amerika toplumlarından her zaman daha adaletli ve müsamahakâr olmuştur. Bu farklılığın sebebi de, mensup bulunan kültür farklılığında aranmalıdır.

Son olarak şunlar söylenebilir. İnsan hakları meselesi siyasî, hukukî ve kültürel olduğu kadar iktisadî bir meseledir de. Yani bir imkân meselesidir. Çünkü herkese insan hakları vaat ediliyorsa ve bu anayasaya geçiriliyorsa, herkesin hakkının da belli ölçüde verilmesi gerekir. Aksi takdirde toplumda kaos ve anarşi ortaya çıkar.

Kaynakça:

AKDAĞ, Mustafa; Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, Cem Yayınevi (İstanbul- 1995).

AKIN, İlhan F.; Kamu Hukuku, 6.Bası, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. (İstanbul-1990).

AKŞİN, Sina; 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Birinci Bası, Gerçek Yayınevi (İstanbul-1980).

ALATLI, Alev; Batı'ya Yön Veren Metinler-IV –Moderniteye Doğru Kaotik Modern Dünya (1800-1970), Çev. Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti, 1.Basım, İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı (Kapadokya-2010).

ANAYURT, Ömer; Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, 12.Baskı, Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş. (Ankara-2012).

Aristoteles; Politika, Çev.Mete Tuncay, 1.Basım, Remzi Kitabevi Yayını (Ankara-1975).

ARMAOĞLU, Fahir; Siyasî Tarih (1789-1960), İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Yayınları (Ankara-1973).

-----; 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 13.Baskı, Timaş Yayınları (İstanbul-2013).

BRAUDEL, Fernand; Uygarlıkların Grameri, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1.Baskı, İmge Kitabevi Yayınları (Ankara-1996).

BULUT, Nihat; -Sanayi Devriminden Küreselleşmeye- Sosyal Haklar, 1.Baskı, Oniki Levha Yayıncılık A.Ş. (İstanbul-2009).

ÇELEBİCAN, Özcan Karadeniz; Roma Hukuku, 15.Basım, Yetkin Yayınları (Ankara-2012).

DUBY, George; Ortaçağ İnsanları ve Kültürü, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 2.Baskı, İmge Kitabevi Yayınları (Ankara-1990).

EFLATUN; Devlet, Çev. Sabahattin Eyüboğlu- M.Ali Cimcoz, Dördüncü Basım, Remzi Kitabevi Yayınları (İstanbul-1980).

ERDOĞAN, Mustafa; İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, 2.Baskı, Orion Kitabevi Yayını (Ankara-2011).

FREEMAN, Charles; Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları-, 2.Baskı, Dost Kitabevi Yayınları (Ankara-2005).

GÖKBERK, Macit; Felsefe Tarihi, Dördüncü Basım, Remzi Kitabevi Yayınları (İstanbul-1980).

GÖZLER, Kemal; Hukuka Giriş, 12.Baskı, Ekim Basım Yayım Dağıtım (Bursa-2015).

GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref; Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, 25.Bası, Turhan Kitabevi Yayınları (Ankara-2006).

GÖZÜBÜYÜK, Şeref-Gölcüklü, Feyyaz; Avrupa İnsan Hakları- Sözleşmesi ve Uygulaması-, 10.Bası, Turhan Kitabevi Yayınları (Ankara-2013).

GÜRBÜZ, Ahmet; Hukuk ve Meşruluk- Meşru Hukukun Temel Unsurları, 3.Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. (İstanbul-2013).

GÜRİZ, Adnan; Hukuk Felsefesi, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları (Ankara-1987).

HAMİTOĞULLARI, Beşir; Çağdaş İktisadî Sistemler, 3.Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları (Ankara-1982).

HİRŞ, Ernest; Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri, Güncel Dile Uyarlanan: Selçuk Baran (Veziroğlu), Üçüncü Tıpkı Basım, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını (Ankara-2001).

IŞIKTAÇ, Yasemin; Hukuk Sosyolojisi, Filiz Kitabevi Yayını (İstanbul-2010).

İNALCIK, Halil; Osmanlılar-Futuh, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler-, 1.Baskı, Timaş Yayınları (İstanbul-2010).

KABOĞLU, İbrahim Ö.; Özgürlükler Hukuku-1- İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş, Yenilenmiş 7.Baskı, İmge Kitabevi Yayınları (Ankara-2013).

KAPANİ, Münici; Kamu Hürriyetleri, Yenilenmiş Altıncı Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları (Ankara-1981).

KILIÇ, Hüseyin; Güç Savaşında Denge Noktası-Adalet, 1.Baskı, Beta Yayınları (İstanbul-2014),.

Kitab-ı Mukaddes- Eski ve Yeni Ahit-, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayını (İstanbul-1969).

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, Hazırlayanlar: Ali Özek-Hayreddin Karaman-Ali Turgut-Mustafa Çağrıncı-İbrahim Kâfii Dönmez-Sadreddin Gümüş, Hâdimü'l harameyni's şerif eyn Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu Yayını.

LE GOFF, Jacques; Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çev.Hanife Güven- Uğur Güven, 1.Baskı, Dokuz Eylül Yayınları (İzmir-1999).

MCNEİL, William H.; Dünya Tarihi, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları (Ankara-1989).

MUMCU, Ahmet; İnsan Hakları-Kamu Özgürlükleri, Birinci Baskı, Savaş Yayınları (Ankara-1992).

OĞUZMAN, Kemal; Medenî Hukuk Dersleri, Gözden Geçirilmiş 5.Bası, Filiz Kitabevi Yayını (İstanbul-1985).

ORTAYLI, İlber; Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, Birinci Baskı, Cedit Neşriyat (Ankara-2007).

SHAW, Standford; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları (İstanbul-1982).

SUNAY, Reyhan; Hukuk ve Siyaset Ekseninde İnsan Hakları, Çizgi Kitabevi Yayınları (Konya-2013).

ŞAHİN, Kemal; İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü, 1.Baskı, On İki Levha Yayıncılık A.Ş. (İstanbul-2009).

TANÖR, Bülent; Siyasî Düşünce Hürriyeti ve 1961 Anayasası, Birinci Baskı, Öncü Kitabevi Yayınları (İstanbul-1969).

T.C. Anayasası

ÜÇÖK, Coşkun-Mumcu, Ahmet; Türk Hukuk Tarihi, Altıncı Baskı, Savaş Yayınları (Ankara-1987).

WACKS, Raymond; Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş, Çev.Engin Arıkan, Tekin Yayınevi (İstanbul-2015).

-----; Hukuk Kavramını Anlamak- Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş, Çev. Fatma SÜZGÜN Şahin Ünver- Serdar Ünver, Astana Yayınları (Ankara-2016).

WEBER, Alfred; Felsefe Tarihi, Çev. H.Vehbi Eralp, Gözden Geçirilmiş Beşinci Basım, Sosyal Yayınlar (İstanbul-1998).

